

A témavezető 2002-ben védte meg Ph.D. értekezését, amely a tolnai és a baranyai németiség etnikai földrajzi vizsgálatával foglalkozott. A disszertáció bírálatában nagy hangsúlyt kapott az, hogy a szakirodalmat jobban ki kellene terjeszteni a két világháború között megjelent, ill. friss etnikai földrajzi munkákra. Szintén kíváncsian hangzott el, hogy a kutatásnak ki kellett volna terjedni az egykori Schwäbische Türkei harmadik megyéjére, Somogyra, ill. a kartogramoknak egységesen, az egész Dél-Dunántúlra vonatkozóan kellene megjelenni. Ezek a vélemények inspirálták a témavezető pályázatát, s a négy éves ciklusra tervezett szakmai munka tervezete ez alapján készült el.

A vállalt céloknak megfelelően az első években a szakirodalom tanulmányozásán, a kartogramok egységes elkészítésén, s már részben az empirikus adatfelvételen volt a hangsúly. A következő szakirodalmat sikerült áttanulmányozni, beépíteni az elkészült tudományos publikációba (kiegészítve a beszámolóban idézett fontosabb forrásokkal):

A két háború közötti irodalom nem statisztikai adataiban, hanem szemléletében jelentett újdonságot. Élesen külön kell választani az akkor keletkezett munkák közül az itthon és külföldön megjelenteket. A külföldiek már akkor felhívták a figyelmet a népszámlálások módszertani visszáságaira, az asszimiláció spontán és tervezett eszközeire, amelyet a hazaiak élesen elutasítottak. Benke J. és Kanyar J. rendszerváltozás előtt publikációs adatgazdagok voltak, de emellett igen gyakran tükrözték a németekkel kapcsolatos megtorlások iránti megértést, sőt egyetértést. Éles kontrasztot jelent itt is a külföldi szakirodalom, amelyet főleg a Tafferner-munka fémjelez. Rendkívül informatív, szemléletet nyújtó, sok helyütt használható volt Aschauer, W. és Heller, W. összegző tanulmánya. A felvidéki betelepítétekről adott átfogó képet, s szolgált pontos adatokkal László P. műve. A programban társkutatóként részt vett Szóts Zoltán, akinek Ph.D. kutatása részben párhuzamosan folyt a témavezető munkájával. Az általa összeállított és megjelentetett kérdőívezés módszertanilag nagyon fontos szerepet kapott a kutatás során alkalmazott empirikus adatfelvételben. Czibulka Z. szerkesztésében nemrégiben jelent meg a németiség kitelepítésével kapcsolatos összefoglaló kiadvány, amelyet szintén felhasználtunk, az ebben közölt létszámok rendkívül módon megerősítették saját adatgyűjtésünk eredményeit.

A kutatás második fontos célkitűzéseként a rendelkezésre álló népességtörténeti források, népszámlálások felhasználásával áttekintettük, hogyan alakult a dél-dunántúli németiség lélekszáma és aránya az egyes településeken a betelepítésektől napjainkig (az 1700-as évek elejétől 2001-ig). Ehhez olyan kartogramokat szerkesztettünk, amelyek vagy felületi ábrázolást, vagy kördiagramokat használnak, a legtöbbször mindkét eszközt, hiszen az előbbi módszer utal a német kisebbség akkori arányára, a másik pedig az akkori lélekszámára az adott településeken.

1880 előtt hivatalos adatgyűjtés nem áll rendelkezésünkre, s ezért három időpontot választottunk ki kiindulásként e majdnem két évszázad tárgyszerű bemutatásához. A XVIII. sz. eleje dél-dunántúli népességszámának megragadásához Acsády I. ismert munkáját alkalmaztuk, a század végéhez a Lexikon Locorumot és a II. József-féle összeírás feldolgozott adatait vettük igénybe (Danyi D.-Dávid Z. szerkesztésében). Utóbbi források használata nem újkeletű, a hazai etnikai földrajzi szakirodalomban használt módszer (Bottlik Zs. publikációs alapján). A XIX. század közepének vallási-nemzetiségi feldolgozásához – minden hiányossága ellenére is – nagyszerűen használható Fényes E. 1850 körül keletkezett geográfiai szótára. 1880 és 2007 között rendelkezésre áll az összes népszámlálás anyanyelvi, 1941 után nemzetiségi adatbázisa is, ezeket is használtuk a folyamatok elemzéséhez. A németiség elleni kollektív megtorlás időszakára vonatkozóan végeztünk Somogy megyében empirikus adatgyűjtést, amelyeket összevetettünk a rendelkezésre álló tanulmányok (Kanyar J., Tafferner, A., Bognár T., Czibulka Z.) adataival, s ezek összevetéseként készült el az

összegző kartogram Dél-Dunántúl veszteségeit illetően. Külön ábráztuk természetesen a „málenkij robot” veszteségeit, s a kitelepítések okozta népességcsökkenést. Az 1945 utáni időszakra vonatkozóan – az adatfelvétel különleges módszere miatt – használtuk az 1980. évi tanácsi felmérés adatait, s végül kartogramot szerkesztettünk, s elemeztük a Dél-Dunántúl jelenlegi etnikai térszerkezetét a 2001. évi népszámlálás adatai alapján.

Tehát a következő kartogramok készültek el:

1. A Dél-Dunántúl népessége a XVIII. sz. elején (felületi kartogram)
2. A Dél-Dunántúl népessége a XVIII. sz. végén (felületi kartogram)
3. A Dél-Dunántúl népessége a XVIII. század végén (az előbb említett két forrást Bottlik Zs. Módszerével kombinálva, felületi kartogrammal és kördiagram módszerrel)
4. A Dél-Dunántúl népessége a XIX. sz. közepén (felületi kartogram)
5. A Dél-Dunántúl német anyanyelvű lakosságának aránya és lélekszáma 1880-ban (felületi kartogram és kördiagram)
6. A Dél-Dunántúl német anyanyelvű lakosságának aránya és lélekszáma 1941-ben (felületi kartogram és kördiagram)
7. A Dél-Dunántúl német anyanyelvű lakosságának veszteségei a „málenkij robot” idején (felületi kartogram és kördiagram)
8. A Dél-Dunántúl német anyanyelvű lakosságának veszteségei a kitelepítések idején (felületi kartogram és kördiagram)
9. A Dél-Dunántúl német kisebbségének aránya és lélekszáma az 1980-as tanácsi minősítés alapján
10. A Dél-Dunántúl német nemzetiségű lakosságának aránya és lélekszáma a 2001. évi népszámlálás adatai alapján

Somogy megye etnikai térszerkezetének változásaira vonatkozó legfontosabb következtetéseink:

Az *Acsády*-féle munka alapján tanúságai alapján Somogy veszteségei a másik két megyéhez hasonlóan nagyok voltak. Főleg a Balaton partján, Kaposvártól É-ÉK-re a Külső-Somogyban, s a Zalával érintkező nyugati területeken fordult elő jelentős számban lakatlan települések. A falvak száma és átlagos mérete alapján Somogy a másik két vármegye közé illeszthető be. Átlagosan több volt a XVIII. század elején a nagyobb lakott helységek száma, mint Baranyában, de ezek mennyisége nem közelítette meg Tolna hasonló kategóriájú falvait. Ugyanakkor jóval több kicsiny méretű település keletkezett, mint Tolnában, főleg a Balaton közelségében, és Kaposvártól délre a Zselicben. Somogy újratelepülése tehát Baranyánál koncentráltabban ment végbe, de az átlagos településnagyság mesze Tolna szintje alatt maradt. Ezek a tapasztalatok megfelelnek a későbbi fejlődés irányának, hiszen Baranyában jóval több aprófaluk alakult ki a későbbi évszázadokban, ellenben Tolnához képest alig keletkeztek Somogyban nagyobb falvak.

A *Lexikon Locorum* alapján a XVIII. sz. végén kimagaslóan a különböző délszláv népek – mindenekelőtt a horvátok – voltak a legfontosabbak a Somogy megyei nemzetiségek közül. A Dráva-menti településeken szinte mindenütt jelen voltak, a forrás legtöbbször teljesen délszlávnak tartja ezeket. Ettől északabbra Nagyatád térségében szintén sok horvát falu fordult elő, s nagyon nagy arányban voltak délszláv helységek a Külső-Somogyban, Kaposvártól É-ÉNy-ra. A minősítések alapján mindössze 12 olyan település volt Somogyban – természetesen a mai megyehatárok között -, amely teljesen vagy részben németnek tartható. Tehát Somogy megyében már a XVIII. század végére jellemző az a térszerkezet, hogy a németek által lakott helységek számszerűleg nem jelentettek nagyobb mennyiséget, s a meglévők nem alkottak még kisebb tömböket sem. Mivel a németek a többséget kevés településen jelentették, kezdettől fogva nagyobb volt a beolvadás veszélye.

A *Bottlik*-féle módszert alkalmazva kiszámítottuk, hogy másik két dél-dunántúli megyéhez hasonló szerepet természetesen a németiség Somogyban nem tölthetett be. 162.871 fő lakott a

megyében a források alapján (az akkori Somoggyal számolva). Ebből ki kell vonni 17.392 főt, azoknak a helységeknek a lélekszámait, amelyek ma Zalában, Baranyában, esetleg Tolnában találhatóak. Így a jelenlegi Somogyra vonatkoztatva az összeírás alapján 145.479 fő élhetett akkoriban a megyében. A német nemzetiségűek száma 4664 fő körül alakult, amely csak 3,2 %-át jelenthette a kisebb mennyiségnek.

Tudjuk, hogy a XIX. század közepére vonatkozóan Fényes adatai nem mindig következetesek, néha teljesen hiányosak, minősítései alapján még is jól lehetett a településeket csoportosítani. Abban az esetben tudunk biztos következtetéseket levonni, ha vallásilag homogén, s németnek minősített faluval találkozunk, hiszen ezeket bizonyosan németnek tarthatjuk. Vegyes lakosságú helységek esetén, még inkább akkor, ha három fajta kisebbség együttéléséről van szó, jóval nehezebb ezek arányairól pontosabb képet alkotni. Fényes besorolásai Somogyban is megerősítik a XVIII. századi források megállapításait, a délszláv népek jelentőségét. A szerző őket legtöbbször horvátnak minősíti, de néhány falunál a sokác elnevezéssel is találkozhatunk. Az általuk lakott falvak jobbra a Dráva mellett helyezkedtek el, más térségekre nem jutott belőlük.

Somogyban kevésbé volt bonyolultabb az etnikai térszerkezet, mint Baranya megyében, ahol rengeteg településen három vagy annál több nemzetiség együttéléséről volt szó, s értelemszerűen a vallásoknak is hasonló tarkaságával találkozunk. Somogyból teljesen hiányoztak a szerbek (a rácok), akiket egyébként vallásuk alapján mindkét másik megyében könnyű volt azonosítani. A németek által lakott településeket zömében homogén németnek tartotta a szerző, akadt néhány magyar-németnek minősített falu, azonban pl. a német-magyar besorolás teljesen hiányozott. Fényes minősítései, akárcsak a másik két megye esetében, többségében helytállóak, előrevetítik a későbbi népszámlálások adatközléseit.

Röviden áttekintettük az 1880-1941 közötti hazai nemzetiségpolitika legfontosabb változásait, hogy a németek lélekszámában és arányában bekövetkezett változások esetlegesen innen származó okait feltárjuk. Kijelenthető, hogy a mindenkor hatalomnak – kivéve a kiegyezés utáni időszak egy évtizedét – voltak bizonyos asszimiláló törekvései, de az érdemi változásokat nem ezek okozták. A somogyi németiség lélekszáma a korszakban igen jelentős mértékben csökkent (16.593 főről 10.831 főre, a jelenlegi megyehatárokat figyelembe véve). A háttérben inkább az áll, hogy a német nemzetiség ebben a megyében jobbra gyenge szórványokat képviselt, ráadásul egymástól elszigetelten. Az egyetlen általuk összefüggőben lakott térség a Külső-Somogy keleti részén volt megtalálható. Somogyban a németiség nem élt együtt délszláv népekkel, tehát az ő együttélésük kölcsönhatásait nem kellett vizsgálni, mint ahogy arra Baranya és Tolna tekintetében sor került.

A németek településenkénti jelentősége, a változások irányai alapján a falvakat csoportokba soroltuk az 1880-1941 közötti intervallum tekintetében. A gyenge szórványt jelentő településekben (németek aránya általában 10% alatti), sokszor már az 1900-as országos felmérés idejére lényegében megszűnt ez a kisebbség létezni. Az asszimiláció jelentőségét az is jelzi, hogy mindez úgy következett be, hogy a szakirodalom alapján a demográfiai átmenet idején a németiség természetes szaporulata felülmúlta a magyarságét. Baranyával ellentétben Somogyban jóval kevesebb volt a németiség által jelentősebb arányban lakott aprófaluk, ez is nehezítette, hogy arányuk legalább változatlan mértékben megőrződjön. Bize, Kaposhomok, Kisberki, Kára, Pusztaszemes eredendően német többségűek voltak a korszak elején, de ebben a megyében ez sem garantálhatta a nemzetiség jelentőségének megmaradását. Mindez természetesen annak köszönhető, hogy Baranyával és Tolnával ellentétben igazán összefüggő németek lakta tömbterület nem alakulhatott ki, így a

szomszédsági index jótékony hatásával sem tudunk számolni (szakirodalom, Bottlik Zs. és Farkas Gy. publikációi).

1930-ig a németek csökkenése evolúciószerűen következett be, de az akkori felmérés néha extrém, megmagyarázhatatlan csökkenést bizonyít, s néhány faluban 1941-ben már nőtt a jelentőségük. Arra kell tehát gondolnunk, hogy e népszámlálás alkalmával is történhettek olyan visszaélések, esetleg a hatalom erőszakosabb propagandája, amelyeket eddig a szakemberek inkább az 1941-es népszámlálással hoztak kapcsolatba. A szakirodalom alapján a németiség jelentős aránycsökkenésében az is szerepet játszhatott, hogy a gazdasági válság idején az agrártermékek dekonjunktúrája miatt tömegesen hagyhattak fel eredeti mezőgazdasági foglalkozásukkal, s költöztek a nagyobb városokba, ahol beolvadásuk felgyorsult.

Saját empirikus adatgyűjtésünk leginkább arra vonatkozott, hogy a németiséget érintő kollektív megtorlás időszakáról (1944-1948) rendelkezünk saját adatbázissal. Ez a rövid időszak alapvetően szétrombolta az addigi német közösségeket, jelentőségüket általában ott is minimálisra csökkentette, ahol korábban a többséget alkották. Igyekeztünk feltárni e vészkorszak belpolitikai és nemzetközi hátterét is, de a vizsgálat középpontjában az állt, hogy a németiség milyen arányokban és létszámokban maradhatott meg a 40-es évek végén az egyes településekben. A kutatás során mindenekelőtt Füzes M. publikációit használtuk fel segédanyagként, de több más kutató is foglalkozott ezzel az eseménysorral. A szakirodalom főleg szemléletében vált ketté, hiszen egészen más álláspontot képviseltek a rendszerváltozás előtt a témával feldolgozó munkák.

Az 1944-1945-ös népelemzések Somogyban nem jelentettek olyan változásokat, mint a székelyek völgyeségi betelepítése. A „málenkij robotról” korlátozottan pontosak a hivatalos források, ezért az interjúkészítés eszközével próbáltunk meg adatokat szerezni, lehetőség szerint az egyes helységekből több szemtanút is felkeresve. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a túlélők hajlamosak a létszámadatokat túlbecsülni, mégis ez mutatkozott az egyetlen eszköznél, hogy alternatív adatbázishoz jussunk. Sokszor a hivatalos listák azért sem lehetnek pontosak, mert azok az elszállításra rendelt hivatalos létszámait tartalmazzák, nem lehet ebbe beleérteni pl. azokat az embereket, akik sikeresen szöktek meg a gyűjtőtáborokból vagy a vagonokból. Adataink alapján Somogy németiségének vesztesége 7% körüli lehetett, amely felülmúlja a baranyai áldozatokat. Mindezt alátámasztja a szakirodalom azon véleménye is, hogy ebben a megyében a szovjet hatóságok jóval szabadabban intézkedhettek. Adataink, s Füzes M. tanulmánya alapján Somogyban Ráksi, Szorosad, Bőszénfa, Kaposfő, Ecseny, Somogyszil, Bonnya és Sérsekszöllős német anyanyelvű lakosságának csökkenése volt nagyobb az átlagnál. A veszteségek arányait és létszámait településhatáros ábrázolásban egy az egész Dél-Dunántúlt feldolgozó kartogramon mutattuk be.

A kitelepítettek létszámának a megállapítása, hasonlóan a Szovjetunióba elhurcoltakkal, nehéz feladat. Közvetlen forrással a létszámok megállapításához alig rendelkezünk. Az újabb megtorlás nagyságrendjének feltárásához Füzes munkái mellett a Czibulka Z. szerkesztésében megjelent adatbázist használtuk.

Somogy megyében látszólag egyszerűbb a kutatók feladata, hiszen nincsenek olyan települések, ahol a németek elűzése időben elhúzódóan, több szakaszban valósult meg. Ebben a megyében e kényszer migrációt 1948 tavaszán hajtották végre, szoros kapcsolatban a magyar-csehszlovák lakosságcsere-szerződéssel. A felvidéki telepések számának ismerete rendkívül fontos tehát, hiszen a sokszor ellentmondó levéltári adatok miatt segíthet abban, hogy a kitelepített németiség létszámát is megismerjük. A Felvidékről érkezettek számszerűsítő négy forrást is találtunk a szakirodalom tanulmányozása során. Mind a négy

kutató elismert, a levéltári adatokat alaposan feltérképező szakember. Ráadásul az áttelepítetteket alaposabban dokumentálták, mint a kiszállított németeket. Ennek fényében meglepő, hogy rendkívül nagy eltérésekkel találkozhatunk. Ugyanezzel a problémával szembesültünk tehát, mint az előbb, a Szovjetunióba való elhurcolás létszámainak meghatározásánál. Vannak levéltári forrásokon alapuló hiteles, bár nem teljes adatsorok, amelyek – ezek szerint – azonban magukban hordozzák a bizonytalanságot. Az írásos adatok mellett ezért éreztük szükségesnek, hogy akárcsak a „malenkij robotnál”, az oral history, az interjúkészítés módszerével szerezzünk újabb információkat a somogyi németiség elűzéséről. Adatgyűjtésünk alapján a Somogyból Németországba szállítottak létszáma meghaladta a 3500 főt, ez a németiség majdnem 40%-t jelentette. Ez az arány felülmúlja a Füzes által publikált 32%-os veszteségeket. Czibulka Z. autentikus összesített adatai (kitelepipítettek, elköltözöttek, hadifoglyok, eltűntek stb.) szintén a mi arányszámainkhoz állnak közelebb, hiszen ő 42,1%-os veszteséggel számolt kiadványában. Ha a betelepített felvidéki – s egyéb – telepések létszámából indulunk ki, akkor is feltétlenül el kell fogadnunk a nagyobb veszteségeket. Ez még akkor is igaz, ha nem minden jövevény telepedett le tartósan a falujában, mint ahogy ezt az interjúzásaink alkalmával többször is megtudhattuk. A veszteségeket – a „malenkij robohoz” hasonlóan – egy áttekintő kartogramon ábrázoltuk.

Az 1949-es népszámláláson 22445 fő vallotta magát az egész országban német anyanyelvűnek, német nemzetiségét pedig ennyi fő sem vállalta. Mindez teljességgel elfogadhatatlan, hiszen Magyarországon még 200.000 kitelepített némettel számolva is legalább ugyanennyi német anyanyelvű állampolgár maradhatott. Mivel köztudomású volt, hogy a telepítési listák összeállításánál törvénytelenül használták a népszámlálások titkos adatait is, érthető, hogy igen kevés itthon maradt német lakos vállalta identitását. A németiség lélekszáma – legalábbis a hivatalos felmérések alapján – a Kádár-rendszer időszakában sem növekedett jelentős mértékben. Akkor már legalább újra publikálni lehetett a hivatalos adatgyűjtés ellentmondásairól, módszertani visszásságairól. A hatalom is érzékelte ezeket, így döntöttek egy új típusú adatfelvételtől, az 1980-ban megvalósított ún. tanácsi felmérésről. Ezen adatgyűjtés adatait szintén áttekintő kartogram formájában dolgoztuk fel. A nemzetiségi lakosságot kategóriákba sorolták, amelyből a leginkább asszimilálódott csoportot a kutatók jelentős része már nem is tartja az adott kisebbséghez tartozónak. Ráadásul a felmérés külső személyre alapozott, az önbevallás nélkül, amely újabb ellentmondásokat okozhat. A felmérés adatait elemezve kiderült, hogy Dél-Dunántúlon összefüggőbb német településterület csak Baranya megye ÉK-i részén maradhatott meg. Ennek okai közé tarozik az, hogy néhány faluban elmaradt a kitelepítés, ráadásul az itteni kisebb, zártabb közösségek, az aprófalvas jelleg jobban megőrizhette őket. A népszámlálás és a tanácsi minősítés eredményei között is ebben a térségben alakultak ki a legkisebb differenciák, tehát az itteni népesség öntudata, bevallási hajlandósága is nagyobb, mint más területeken. Somogy megye 19 településén végezték el a tanácsi felmérést, de 4 faluban soha nem volt jelentékeny a német kisebbség, ezek a délszláv népességük miatt kerültek be az adatfelvételbe. A két adatfelmérés eltérései itt is rendkívül szélsőségesen alakultak.

1949-1990 között Baranyában és Tolnában azért nőtt a németek bevallási hajlandósága, ugyanez a folyamat Somogy megyében kevéssé tapasztalható, főleg 1970-ben vállalták rendkívül kevesen német hovatartozásukat. Az erőltetett urbanizáció, a jelentős faluból városba irányuló migráció időszaka ez, amely szintén azt a folyamatot erősítette, hogy felbomlottak sajátos nemzetiségi közösségek, ráadásul néhány helységben – a szakirodalom alapján – extrém módon előregedett korstruktúra alakult ki már akkoriban is. Somogyban rendkívül csekély létszámokban maradt meg a németiség a kollektív megtorlás fokozatai után, ezek a folyamatok azt okozhatták, hogy a legtöbb faluban csak néhány fő él jelenleg közülük.

A 2001. évi népszámlálás újabb mérőföldkövet jelentett a hazai nemzetiségek vonatkozásában. Egyrészt újabb kérdések jelentek meg az összeírásban, másrészt jelentősen

átalakultak az addigi kategóriákra adott válaszok. Saját 1990-es évek végi kérdőíves felmérésünk alkalmával prognosztizáltuk, hogy a nemzetiségi bevallások hamarosan meg fogják előzni az anyanyelvieket. Ez a németiség tekintetében 2001-ben Somogy megyében és országosan is látványosan bekövetkezett. Sajnos Somogyban csak egy faluban maradt meg a hivatalos felmérés alapján nagyobb közösség, s ez Szulok település. A többi helységben csak néhány fő tartotta magát valamilyen kritérium alapján németnek, de az ő létszámuk általában még a 10 főt sem érte el. Dél-dunántúli és országos szinten vannak szabályos trendek, arányok az egyes kérdésekre adott válaszok alapján, s a falvakban is jelentősen nagyobb arányban vallották magukat németnek a megkérdezettek, mint a városokban. Baranyában és Tolnában még a legutóbbi népszámlálás adatai is visszatükrözik a németiség 60 évvel ezelőtti veszteségi rátáit, amelyeket a saját kutatásaink, ill. más kutatók (Füzes, Czibulka) feltártak.

A Somogy megyei németiség asszimilációja nyilvánvalóan meghaladta az elmúlt évtizedekben a másik két dél-dunántúli megyében tapasztaltakat. Ilyen körülmények között több somogyi településen igen nehéz volt az empirikus adatgyűjtésünk számára elegendő számban német nemzetiségű lakosokat találni. E saját vizsgálatok azért bizonyítják, hogy a népszámlálásoknak számos ellenmondása van, s ténylegesen sok somogyi településen sokkal nagyobb a németek létszáma, mint amelyet a 2001. évi adatok mutatnak. Ugyanakkor nem tehetjük le a voksot fenntartások nélkül az 1980-ban alkalmazott Hoóz-módszer mellett sem, mert a „minősítés” komoly erkölcsi-módszertani aggályokat vet fel, s az érintett német lakosság elsöprő többsége – adatbázisunk alapján – élesen elutasítja, hogy a megkérdezésük nélkül őket bárki besorolja a német kisebbség körébe.

Mint az a korábbiakban látható volt, mind a népszámlálások, mind a sajátos kutatói módszerek (Zielbauer, Gy., Hoóz, I.) számos ellentmondást hordoznak magukban, ezért határoztuk el ismét, hogy empirikus adatgyűjtést alkalmazunk a somogyi németiség XXI. század eleji azonosságtudatára, német nyelvismeretének szintjére, társadalmi-gazdasági helyzetére vonatkozóan. A következő somogyi településeken töltöttük ki kérdőíveket: Bonnya, Gadács, Ecseny, Miklósi, Nágocs, Nagyberki, Somogydöröcske, Somogyszil, Szabadi, Szorosad, Szulok, Zics. Tehát pontosan egy tucat faluban sikerült válaszokat szerezni, azaz majdnem minden olyan településen, ahol az 1941-es népszámlálás adatai alapján jelentősebb számban élt német nemzetiség.

A somogyi falvakon kívül igen sok kérdőívet töltöttünk ki Kaposszekcsőn (28 fő), azon a Dombóvárhoz közeli tolnai településen, ahol egy más módszerű, a helység teljes egészére kiterjedő felmérés is elkészült. A településen jelentős és vitális német kisebbség él, jól működő kisebbségi önkormányzattal, ráadásul családonként tudtunk itt adatokat szerezni, így a kérdezettek korcsoportonkénti megoszlása szintén egyenletesebben alakulhatott.

Előre nem tervezett módon Dombóváron a helyi Német Kisebbségi Önkormányzat vezetőinek kifejezett kérésére és segítségével bonyolítottuk le a kérdőívezést. 42 személy vett részt az adatfelvételben. Kaposszekcsőhöz hasonlóan itt is jól működik a németek önszerveződése. A korcsoportonkénti megoszlás itt is egyenletesebben alakult, s előzetesen a bevallásoknál jelentősebb német hovatartozást feltételeztünk, annak ellenére, hogy a kérdőívek jelentős részét vegyes származású családokban töltötték ki. Az itteni válaszok lehetőséget kínáltak arra is, hogy megvizsgáljuk, hogy a településtípusok alapján (falu-város) van-e az érintett lakosság identitástudata, gazdasági-társadalmi körülményei között releváns különbség.

A kérdőívezés lebonyolításában a legtöbb somogyi helységben a polgármesterek, jegyzők, az önkormányzatok hivatalnokai segédkeztek. Ők tettek javaslatot, hogy kiket keressünk fel az adatgyűjtéssel. Próbáltunk arra törekedni, hogy az egyes korcsoportok megközelítően azonos arányban legyenek reprezentáltak, de ezt kevés faluban sikerült

kivitelezni. Az aránytalanság abból adódott, hogy kérdéseinket német származású lakosoknak kívántuk feltenni, s több helységben már csak rendkívül kis létszámban élnek ilyen személyek. A településeket érintette a kitelepítés folyamata, ill. az elmúlt évtizedekben a fiatal, mobil lakosság a városokba költözött, így csak idős embereket tudtunk a gyakorlatban elérni. Sokszor a helybeli elöljárók sem tudták vagy akarták eldönteni, hogy valóban német származásúakról van-e szó, így számukra is az tűnt a legbiztosabb javaslatnak, ha kérdéseinket idősebbeknek tesszük fel.

Emellett sokszor a 60 év feletti korosztály a legnyitottabb, sokan örültek annak, hogy személyes – igen sokszor tragikus – sorsukat is elmesélhetik. A 14 év alatti fiatalokkal közvetlenül nem is sikerült kérdőívet kitöltetni, az ő nyelvtudásuk szintje inkább a szülők, nagyszülők megállapításaiból rajzolódik ki. Zicsen, Szulokon, Bonnyán sikerült a fiatalabb generációkról is megfelelő arányban adatokat gyűjteni, a többi faluban ez korlátozottabban valósult meg. Nagyon sok segítséget kaptunk Ecsenyben, sokan vállalkoztak a válaszadásra, de ebből a faluból is elvándoroltak már azok a fiatalabb német felmenőkkel rendelkező lakosok, akik a kérdőív kérdéseire válaszolhattak volna.

Nemek szerint arányosabb volt a válaszadók megoszlása, de összességében itt is jelentős nőtöbbslet keletkezett, a résztvevők 61,8%-a volt nő. Az eltérés egyértelműen abból adódott, hogy a 60 év felett általában jelentős nőtöbbslet van ma hazánkban, így nekünk is többségben az időskorú özvegyasszonyok válaszolhattak. Összesen a 12 somogyi helységben 110 személy válaszolt a kérdésekre, ebből 68 volt nő. A válaszadók többsége (65 fő) a 60 év felettiak közül került ki. A 19-60 közötti korcsoportok eloszlása egyenletes volt. Kaposszekcsőn a 31-50 és az 51-60 közötti korosztály is egyenletesen reprezentált volt. A nemek szerinti megoszlás is itt kiegyenlítettebb arányokat mutat.

Dombóváron a nemek közötti arányok teljesen kiegyenlítettek voltak. A korcsoportokat tekintve több volt az arányokat tekintve a 60 év feletti, mint Kaposszekcsőn, de messze nem volt ez a generáció annyira túldimenzionált, mint a somogyi falvakban.

A somogyi falvakban, Kaposszekcsőn, Dombóváron elvégzett felmérés legfontosabb következtetései az alábbiak:

- Egyre kevesebben fogják a hivatalos népszámlálásokon önmagukat anyanyelvük vállalásával adott kisebbséghez tartozóként definiálni, hiszen lassan a 60 éven felüliek is ezt a nyelvet már nem a családokban, spontán módon sajátították el, hanem az iskolai oktatásban
- Megfelelő identitástudatú közösségben kiemelkedő lehet a nemzetiségi bevallások aránya, főleg a fiatalabb generációk körében
- Nemek szerint a bevallásoknál nem figyelhetők meg releváns különbségek
- Fontos egy adott településen az ott élő kisebbség aránya, de ennél ma már lényegesebb a közösségi szerveződés, a helyi kisebbségi önkormányzat mint szervezőerő, a folyamatosan jelen lévő kulturális programok és hagyományőrzés
- Meghatározó a családi kötődés szerepe, ritkán még az is előfordulhat, hogy tisztán magyar származásúak is német nemzetiségűnek vallják magukat. Ezek a kötelékek akkor is determinánsak, ha a fiatalabbak már nem egy háztartásban élnek az idősebbekkel
- A bevallások igen sokszor látszólag irracionálisak, érzelmi jellegűek, nem mindig lehet szabályszerűséget megállapítani ezek mögött
- Igen pozitív, hogy a nyelvhasználat és a kulturális igény irányultsága bekerült a népszámlálási kérdések közé, de a válaszolók nem jelölhetnek meg kettős indítást, pedig a többségi nyelv és kultúra dominanciája miatt igen kevesen kötődnek csupán a német (vagy bármilyen) kisebbségi jelleghez

- A nemzetiséghez tartozás fontos ismérve az adott közösség válaszi alapján a nyelvismeret szintje, s a kultúra ápolása. Tehát önmagában a bevallásokat a kérdezettek többsége nem tartja elegendőnek
- A fenti következtetésnek némileg ellentmond, hogy a válaszolók kiemelkedő többsége nem tartja elképzelhetőnek, hogy bárkit külső személy az érintettek megkérdezése nélkül adott kisebbséghez soroljon. Feloldhatatlan jelenleg az ellentmondás a különböző adatgyűjtési metódusok között, hiszen a hivatalos népszámlálások ellentmondásai közismertek, ugyanakkor nincs etikai realitása az 1980-as tanácsi felmérés megismétlésének
- A szülők, nagyszülők származása nem perdöntő a bevallásoknál, a családon belüli irányultság lényegesen meghatározóbb. A fiatalabbak sokszor váratlanul „átértékelik” szüleik származását, őket magyarnak tartva, holott a nagyszülők többsége még kisebbségi származású, ez is a felgyorsult asszimiláció érezhető tünete
- A beolvadás felgyorsulását az is elősegíti, hogy egyre több a vegyes házasság, a fiatalabb német származású személyek párválasztásánál ma már nem szempont, hogy a házastárs (élettárs) hasonló gyökerű legyen
- Ma már csupán a 60 éven felüliek között lehetnek olyan személyek, akik a német nyelvet magasabb szinten (valódi anyanyelven) ismerik, tehát jobban tudnak németül, mint magyarul
- A német nyelvtudás és a származás, ill. a bevallások között nem mindig van közvetlen kapcsolat. A fiatalabbak lehetőségei adottak az iskolai keretekben a nyelv elsajátítására, sokkal többen beszélnek jól közülük, mint amennyien ténylegesen az adott közösséghez sorolják be önmagukat
- Az idősebbekhez képest a leszármazottak (gyermek, unokák) nyelvtudásának átlagos szintje jelentősen csökken, ez is elősegíti az asszimilációt
- A válaszok alátámasztják a málenkij robot és a kitelepítések családokat szétromboló hatását. A fiatalabbak közlései ezekkel kapcsolatban nem mindig autentikusak, rövid időn belül elsődleges, hiteles adatközlők nem fognak a kutatók rendelkezésére állni a tragikus korszakkal összefüggésben
- Adott kisebbség társadalmi helyzetét nem lehet az adott település körülményeitől, lehetőségeitől elkülöníteni. Nem lehet olyan kijelentést tenni, hogy a németiség globálisan jobb vagy rosszabb körülmények között él, mint a magyar származású lakosság
- Jó közlekedési kapcsolatokkal, megfelelő alapfunkciókkal rendelkező falvak, ahol a környéken vannak munkahelyek is, jobb életkörülményeket és jövedelmi viszonyokat biztosítanak a lakosságnak, s egyúttal az ott élő nemzetiségeknek is
- A városi körülmények – megfelelő közösségi szerveződés esetén – nem feltétlenül hátrányosabbak az adott kisebbség fennmaradása szempontjából
- Rendkívül szoros kapcsolat van a kérdezettek (családok) iskolai végzettsége, gazdasági aktivitása és foglalkozási csoportjai között. A kvalifikáltabbak jövedelmi színvonala lényegesen jobb, ennek megfelelően alakulnak lakás- és egyéb életkörülményeik

A Kaposszekcső és Kercseliget településekre vonatkozó teljes körű felmérés legfontosabb eredményei:

Kaposszekcső lakosainak körében végzetünk reprezentatív felmérést. Ez azonban még a németiség egészére sem terjedt ki, annak ellenére, hogy jelentős számú kérdőívet töltöttünk ki. Így került sor egy teljes körű, a falu egészét jelentő adatgyűjtésre. A felmérés nem terjedt ki a faluhoz tartozó ún. Liget lakótelepre, amely a Dombóvár és Kaposszekcső közötti egykori szovjet laktanya helyreállított lakótömbjeit jelenti. A lakótelep népessége kiemelkedő arányban dombóvári származású, jelentős részük munkahelyében is oda kötődik, sokan

gyermekük óvodai ellátását és alsófokú iskoláztatását is a városban oldják meg, nem a közigazgatási határon belüli Kaposszekcsőn. Mivel ez a lakónegyed szervesen a mai napig nem kapcsolódik a helységhez, ezért az ottani felmérését nem tartottuk indokoltnak.

A vizsgálatunk már túlmutat az etnikai földrajz keretein, s Szóts Z. (2007) adatgyűjtési szempontjait átvéve egy teljesebb társadalmi-gazdasági kérdőívezésre törekedtünk.

Az előzetes – pályázatban megadott - tervekkel ellentétben a másik felkeresett falu nem a Kaposszekcső melletti Csikóstöttős volt. Utóbbi falu közlekedési kapcsolatai, egyéb infrastruktúrája, a másik faluval megvalósuló közös közigazgatása (körjegyzőség) alapján úgy gondoltuk, az ottani adatgyűjtés nem lenne eléggé kontrasztos a másik helységhez viszonyítva. Ezért döntöttünk úgy, hogy inkább a Somogy megyei Kerceseligetén végezzük el a hasonló módszerű kérdőívezést. Mivel ez a falu is csupán néhány km-re található Kaposszekcsőtől, ennek anyagi kihatása a kutatásra nem volt.

A települési szintű adatokat mindig összevetettük a német származású lakosság hasonló értékeivel, hiszen a vezérfonal számunkra az volt, hogy e nemzeti kisebbség legfontosabb jellemzőit, az ezekből kiolvasható életesélyeket, a közösségi megmaradás lehetőségeit megállapítsuk.

A két kiválasztott helység lehetőségeit nézve mindenképp különbözik egymástól. Kaposszekcső fontos közút (611-es) mellett található, hiszen Dombóvár és Pécs között ez a fő közlekedési folyosó. Helyzeti energiáját növeli az is, hogy vasúton is kiválóan megközelíthető, hiszen a faluban található állomás a Dombóvár-Pécs fővonal mentén. Az egykori szovjet laktanya nem csupán több száz új lakost jelent a helységnek, hanem az itt található ipari park vállalkozásai komoly adóbevételt is jelentenek. Az olcsóbb árak miatt a Liget lakótelep mellett a magtelepülésre is sokan költöznek ki Dombóvárról, ráadásul a két helység távolsága kisebb, mint a városon belüli távolságok. A faluból a városba ingázás, azaz a munkavállalás és a tanulás lehetőségeit az is javítja, hogy sűrűbben járnak a helyi járatok Kaposszekcső és Dombóvár között, mint ahogy a városon belüli járatok közlekednek. Mindez azt eredményezi, hogy napjainkban is jelentős a falu népességmegtartó ereje, a korstruktúra is jóval kiegyensúlyozottabb, mint néhány kevésbé vitális helységben.

A népesség változásának itteni elmúlt évtizedekben tapasztalható iránya, a meglévő lehetőségek, esélyek egy fejlődőképes, élhető település képét sugallják, ahol előzetes véleményünk lapján – megfelelő közösségi szerveződés mellett – jók a német közösség fennmaradásának lehetőségei.

Kerceseliget az ellenkező végletet képviseli. A falu népességszáma riasztóan csökkent az elmúlt 65 évben, hiszen 1990-ben 63%-kal kisebb volt a lakosság száma, mint 1941-ben. A fogyás azóta sem állt meg, hiszen 1990 és 2001 között is zsugorodott a falu népessége, s mára az egykori közepes méretű település aprófaluvá vált.

A kitelepítettek között 46 személyt tartanak nyilván a statisztikák, de az ismeretlen sorsú, egyéb elköltözött személyek száma 300 közelében lehetett (Czibulka Z. 2004). Előzetesen így is jelentékeny német nemzetiségű lakossággal számoltunk, akiknek a társadalmi körülményeit egy olyan településen akartuk részletesebben felmérni, amelynek a lehetőségei rosszabbak, s mindenképp ellentéte lehet Kaposszekcsőnek. Sajnos várakozásaink nem teljesültek maradéktalanul, hiszen mára a faluban csak néhány teljesen vagy részben német származású család maradt.

A falu közlekedési lehetőségei hátrányosak. Messze található a 61-es főúttól, így Somogy felől igen kevés autóbusszjáratral érhető el. A település vasútvonallal sem rendelkezik. Néhány évvel ezelőtt felavatták a népszerűen a „régión útjának” nevezett útszakaszt, amely kiváló állapotú műutat jelent, s összeköti a helységet a Tolna megyei Jágónakkal, s onnan más utak révén csak néhány km-re fekszik Kaposszekcső, ill. Dombóvár, másik irányban pedig a Baranya megyei Sásd. Ez az új kapcsolat nem javította jelentősen a kerceselietiek lehetőségeit, hiszen a buszjáratok ezen az útvonalon sem Tolna, sem Baranya

felől nem érintik. A rendszerváltozás után összeomló s addig tömeges foglalkoztatást biztosító mezőgazdaság helyébe nem lépett más munkáltató. A település gondjait növeli a meglévő roma kisebbség, amelynek nagy arányáról a felmérést megelőzően is volt tudomásunk.

A kérdőíves felmérés legfontosabb következtetései:

- A hivatalos népszámlálási adatok közel sem egyeznek meg a ténylegesen a két településen élő németiség létszámával
- Kaposszekcsőn lényegesen fontosabb a németiség, s kevésbé fontos a cigányság szerepe, mint Kercseligeten
- Kaposszekcsőn a németiség utcák szerint is koncentrálódik
- Mindkét helységben spontánul - az ingatlanok állagának és így árának megfelelően – néhány utcában koncentrálódik a cigányság is
- Kaposszekcső lakóépületeinek kora átlagosan lényegesen idősebb, mint amelyet a reprezentatív adatgyűjtés sugallt. Ugyanakkor a falu házainak kora, s így az épületek típusa jóval fiatalabb, mint Kercseligeten
- Kaposszekcső lakossága átlagosan iskolázottabb, mint Kercseligeté, s ez meghatározza a foglalkozási kategóriákat is
- Kaposszekcsőn a németiség átlagosan képzetesebb, szakképzettebb foglalkozási csoportokhoz tartozik, mint a falusi átlag. Kercseligeten e tekintetben a csekély számú német lakosság és a népesség nagyobb hányada között ilyen eltérések nem érzékelhetők
- Kaposszekcső lakossága utcák szerint is nagy eltéréseket mutat a foglalkozási csoportok, a képzettség alapján. Kercseligeten e folyamat annyira felerősödött, hogy akár spontán elkülönülésnek is lehet nevezni
- Kaposszekcső népessége – így a németek is – összességében jobb állapotú házakat birtokol, képzetesebb, kedvezőbb korszerkezetű, s jóval kisebb munkanélküliséggel rendelkezik, mint a másik falu, így jobb életesélyeket kínál lakosságának

A kétféle kérdőíves felmérés tehát megerősítette, hogy a hivatalos népszámlások kisebbségekre vonatkozó kéréseinek számos ellentmondása létezik. Jelenleg nincs olyan kutatói módszer azonban, amely ennek olyan alternatívája lehetne, amelyet a hazai nemzeti kisebbségek elfogadhatnának.

Ma már a nemzetiségek életkörülményeit, iskolázottságuk fokát nem lehet elvonatkoztatni attól a lakóhelyi környezettől, amelyben ők élnek. Bevallásaikat a korábbi meghatározó körülmények – életkor, megtorlások hatása, települési lélekszám s arány – mellett egyértelműen a közösségi szerveződés keretei határozzák meg. Jól működő német kisebbségi önkormányzatok, klubok, egyesület léte esetén a közösséghez tartozás jóval magasabb fokú, így az ide tartozó személyek jóval inkább vállalják kötődésüket. Igaz, a bevallások legtöbbször a nemzetiségi válaszokban tükröződnek, hiszen ők anyanyelvként a németet már nem fogják megjelölni, s a hétköznapi nyelvhasználatukban is ma már a magyar a hangsúlyos. A legtöbbször a kultúrát tekintve kettős kötődésűek, de erre vonatkozó alternatív válaszlehetőséget a népszámlálási kérdések nem tartalmaznak. Már a következő népszámláláson azt lehet várni, hogy a nemzetiségi bevallások a jelenleginél jóval nagyobb arányban megelőzhetik a többi identitásvállalási formát. A beolvadás előrehaladása alapján azonban kijelenthető, hogy valószínűleg 2010 körül a német nemzetiség magyarországi és dél-dunántúli lélekszáma nem fogja elérni a jelenlegieket.

A kutatás folyamán igen nagy terjedelmű publikációs anyag keletkezett, amelyet részben először 2005-ben próbáltunk meg közzétenni, amikor a németiség etnikai térszerkezeti vizsgálatainál 1949-ig jutottunk el. Az akkor több mint 100 oldal terjedelmű tanulmány részbeni leközlésére sem volt azonban lehetőségünk. Most az OTKA támogatásának hála, a teljes kutatási anyag egy kötetben megjelenhetett, a dombóvári Szecsox Kiadó gondozásában.

Nagyon sok környékbeli német nemzetiségű lakos szívesen vásárolta meg előző kutatási eredményeink alapján megjelent könyvünket, s annak kétnyelvű kiadása miatt sokan örömmel küldték ki németországi rokonaiknak is. Ebből a meg gondolásból a mostani könyv is két nyelven jelent meg, a legfontosabb következtetéseink német nyelven is olvashatók, a teljes ábra- és táblázatállománnyal együtt.

Ezúton szeretné a témavezető megköszönni az OTKA támogatását, amelyet természetesen az elkészült könyvben több helyen is feltüntettek. A körültekintőbb bírálat kedvéért elküldtünk példányokat az OTKA központjába, hogy a kutatási program véleményezői valóban teljes képet kaphassanak eredményeinkről.